

## KRÓNIKA

### A földrajz másfél évszázada az Eötvös Loránd Tudományegyetemen

Fontos jubileumot ünnepel idén a magyar földrajz: 150 évvel ezelőtt hozta létre a Pesti Királyi Tudományegyetem (a mai ELTE) Bölcsészettudományi Kara az „egyetemes és összehasonlító földrajz” tanszékét, és nevezte ki professzornak 1870. július 19-én HUNFALVY JÁNOST (FODOR F. 2006, p. 618). Az első magyar földrajzi tanszék megalapítását nehezen lehetne a korabeli európai és magyarországi művelődéstörténet kontextusából kiragadva értékelni, hiszen az 1870-es évek az európai földrajztudomány egyetemi intézményesülésnek évtizede volt, és ugyanekkor jöttek létre a magyar földrajz patinás intézetei, szervezetei is. Európa egyetemein már a 17-18. században tanítottak földrajzi tárgyakat, de az első földrajzprofesszor kinevezésére az 1820-as évekig, CARL RITTER berlini kinevezésig kellett várni. A 19. században a földrajz intézményesülését két fő hajtóerő mozgatta: a világ, az európaiak számára ismeretlen területek felderítésének, feltérképezésének vágya (ami párosult a nagyhatalmak birodalomépítő törekvéseivel) és a nemzeti ébredés korában a nemzeti identitás erősítésnek szándéka. A kiformálódó nemzetállamok a földrajzoktatásban a nemzetépítés egyik alapvető eszközét látták: a haza földjének megismertetése, a nemzet természeti kincseinek, népségének, gazdasági erejének bemutatása a földrajztanár feladata lett. A jól képzett földrajztanárok kineveléséhez pedig az egyetemi oktatást kellett megerősíteni: a francia–porosz háború után a vesztes Franciaországban és győzelemben megszületett egységes Németországban sorra jöttek létre a földrajztanszékek. Ekkor alakítottak földrajzi katedrát például Lipcse, Halle, Königsberg vagy Marburg egyetemén (BROGIATO, H. P. 2005, p. 54., SCHELHAAS, B. –HÖNSCH, I. 2001, p. 16.).

A kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchiában a belső öngazgatását visszanyerő Magyarország oktatás- és kultúrpolitikája is kiemelt figyelemmel fordult a földrajz felé. Az 1850-es, 1860-as években a középiskolákban

a földrajz nem jelent meg önállóan, hanem a történelemmel alkotott egy közös tantárgyat. Az 1868-as tanterv viszont a hatosztályos főgimnázium minden osztályában kötelezővé tette a heti két földrajzórát (FODOR F. 2006, pp. 412–414). A középiskolai oktatás átszervezésével párhuzamosan történt az egyetemi oktatás reformja: a Bölcsészettudományi Kar 9 új tanszék – köztük a földrajzi tanszék – felállítására tett javaslatot (SZABÓ J. 1980, pp. 45–46). A pesti tanszékalapítást gyorsan követték a magyar földrajz újabb intézményei: 1872-ben tartotta alakuló ülését a Magyar Földrajzi Társaság, 1873-ban jelent meg először a Földrajzi Közlemények. Az 1872-ben életre hívott Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem Bölcsészka 11 „alapító” tanszéke között is ott találjuk az „Egyetemes és Összehasonlító Földrajz Tanszékét” (BARTOS-ELEKES ZS. 2009, p. 36).

Ugyanilyen gyorsan épült ki a földrajz egyetemi intézményrendszere az Osztrák–Magyar Monarchiában is. A bécsi egyetem földrajzi tanszékét 1851-ben alapították, és a kiegyezést követő két évtizedben nyílt meg a gráci, az innsbrucki, a prágai, a krakkói, a lemergi, a csernovici és a zágrábi földrajztanszék (HILBERT B. 2019, p. 226). Az 1890-es években az európai egyetemek többségében már önálló katedrát kapott a geográfia, és különösen erőssé vált a tudományterület a német és a francia egyetemeken. A brit egyetemek viszont egy-két évtizedes késéssel követték a „kontinentális” trendeket, és az I. világháborúig mindössze félucat önálló tanszék alakult Nagy-Britanniában (WITHERS, C. 2001, p. 83).

A tanszékek megalakulásukkor egyszemélyes vállalkozások voltak: a földrajzprofesszor előadásai során a geográfia minden fontos területét maga mutatta be. Emiatt minden egyetemen eltérő hangsúlyokkal tanították a tárgyat: a professzor érdeklődése, szűkebb kutatási területe erősen befolyásolta az adott egyetem földrajzi képzésének jellegét. HUNFALVY JÁNOSHOZ (1870–

1888), aki az 1860-as években a Műegyetemen a földrajzot a történettudománnyal és statisztikával együtt oktatta, a tudományegyetemi professzorsága alatt is a földrajz társadalmi oldala állt közelebb. Publikációi között – a földrajzi kötetek mellett – történeti, statisztikai és néprajzi munkákat találunk. Utóda, LÓCZY LAJOS (1889–1908) szakított HUNFALVY örökségével, és a budapesti földrajznak határozott természetföldrajzi jelleget adott. A harmadik földrajzprofesszor, CZIRBUSZ GÉZA (1910–1920) ismét a társadalomföldrajz, míg az őt követő Lóczy-tanítvány, CHOLNOKY JENŐ (1921–1940) a természeti földrajz erős képviselője volt (GYURIS F. 2020, HAJDÚ Z. 2020).

Ezt az egyoldalúságot csak a tanszékek intézetté fejlesztése, új álláshelyek létesítése oldhatta fel. Ez a folyamat Budapesten LÓCZY LAJOS professzorsága alatt indult el: az 1890-es évektől gyakornok, tanársegéd vagy adjunktus segítette LÓCZY munkáját (a tanársegédek két évente váltották egymást), és ebben az évtizedben nevezték ki az első egyetemi magántanárokat is: KÖVESLIGETHY RADÓ a kozmográfia, THIRRING GUSZTÁV a demográfia magántanára lett (FODOR F. 2006, p. 150). A német nyelvterületen ekkor már elindult az egységes intézetek több tanszékre bontása: a Bécsi Egyetemen 1885-ben hozták létre a Fizikai Földrajzi Tanszékét és a Történeti Földrajzi Tanszékét (HILBERT B. 2019, p. 230), és ugyanebben az évben létesült Berlinben is a második földrajz tanszék (BROGIATO, H. P. 2005, p. 54.). Erre Budapesten még nagyon hosszú ideig kellett várni. Bár a Magyar Földrajzi Társaság régóta szorgalmazta két különálló földrajzi tanszék felállítását, a Bölcsészettudományi Kar vezetése csak CHOLNOKY JENŐ nyugdíjba vonuláskor döntött a Földrajzi Intézet ketté bontásáról. HÓMAN BÁLINT vallás- és közoktatásügyi miniszter a Társaság javaslatát tette magáévá a kezdeményezés megindoklásakor: „*az utóbbi évtizedekben a fizikai és emberföldrajz tárgyköre annyira kettévált, hogy azoknak egy tanszéken való művelése és tanítása a két tudomány egyikének szükségszerű elhanyagolását jelenti*” (A dokumentumot idézi: ANTAL Z. – PERCZEL GY. 2005, p. 15). Az Emberföldrajzi Tanszék élére MENDÖL TIBOR, a Fizikai Földrajzi Tanszék és egyben az Intézet élére jó barátja és Eötvös collegiumi pályatársa, BULLA BÉLA került.

1945 után a megpróbáltatások időszakára következett, a magyar tudományos élet egészét a szovjet modellnek megfelelően alakították át. 1949-

ben BULLÁT és MENDÖLT kizárták az akadémiáról, az Emberföldrajzi Tanszékét pedig 1950-ben a korabeli szovjet terminológiához igazodva Általános Gazdasági Földrajzi Tanszékké nevezték át (GYÓRI R. 2020). A Földrajzi Intézet helye az egyetemen belül is megváltozott: 1949-ben a Bölcsészettudományi Kar kettéválásával a Természettudományi Karra került, majd 1953-ban (a TTK osztódása után) a rövid életű Föld- és Élettudományi Kar része lett. 1952-ben szervezték meg az Intézetben belül a harmadik tanszékét, a Leíró Gazdasági Földrajzi Tanszékét (későbbi nevén Regionális Földrajzi Tanszékét) KOCH FERENC vezetésével. Évtizedeken keresztül ez a három földrajztanszék működött az ELTE-n. Az 1960-as évek elején a Természettudományi Karon megszűntek az intézetek, így a Földrajzi Intézet is, és a három tanszék nagyobb fokú önállósággal működött tovább. (Az 1979-ben életre hívott „tanszékcsoport” rendszer az intézeti struktúrához képest lazább keretet jelentett, a Földrajzi Tanszékcsoport egységei lényegében megőrizték autonómiájukat.) A következő és egyben az utolsó lényeges átalakulás az ezredforduló után történt. Az ELTE-n ismét bevezették az intézeti rendszert, és a földrajzi tanszékek 2006-ban a Földrajz- és Földtudományi Intézetbe (az Intézetben belül a Földrajztudományi Központba) integrálódtak. Ugyanebben az évben alakult meg az ELTE negyedik földrajzi tanszéke, a Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék SZABÓ MÁRIA vezetésével.

Ez a rövid áttekintés dióhéjban mutatta be 150 év történetét, a jelen számban található tematikus tanulmányok egy-egy professzor életútján, gondolatvilágán keresztül adnak bépilantást a budapesti földrajzoktatás korszakaiba. Ebben a másfél évszázadban Magyarországon a tudományos élet több politikai rendszerváltást, gazdasági összeomlást élt meg, és a tudománytal szemben támasztott társadalmi igények is folyton változtak. TELEKI és CHOLNOKY földrajza más kérdésekre kereste a választ, mint HUNFALVY JÁNOS földrajza, és a 21. századi földrajztudomány is sokban különbözik a 60-70 évvel ezelőtől. Ez a hosszú időszak felvirágzó és hanyatló periódusokat egyaránt magába foglalt, és a földrajz eddig még mindig képes megújulni. Bízunk abban, hogy életereje a következő 150 évre is kitart!

GYÓRI RÓBERT

- ANTAL Z. – PERCZEL GY. 2005: Szemelvények tanszékünk történetéből. – In: PERCZEL GY. – SZABÓ SZ. (szerk.): 100 éve született Mendöl Tibor. Trefort Kiadó, Budapest. pp. 13–53.
- BARTOS-ELEKES ZS. 2009: Geográfusképzés a Kolozsvári Egyetemen (1874–1919). – Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 18. pp. 36–43.
- BROGIATO, H. P. 2005: Geschichte der deutschen Geographie im 19. und 20. Jahrhundert. – In: SCHENK, W. – SCHLIEPHAKE, K. (szerk.): Allgemeine Geographie. Perthes, Gotha. pp. 41–81.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- GYÖRI R. 2020: Mendöl Tibor (1905–1966), a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszékének alapító professzora. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 363–379.
- GYURIS F. 2020: Variációk egy témára. Hunfalvy, Lóczy és Czirbusz földrajz-felfogásának nemzetközi kontextusa. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 144. pp. 348–362.
- HAJDÚ Z. 2020: Czirbusz Géza (1853–1920) – Megemlékezés a tudós tanár halálának 100. évfordulójára – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. – Földrajzi Közlemények 143. pp. 223–235.
- SCHELHAAS, B. – HÖNSCH, I. 2001: History of German Geography: Worldwide Reputation and Strategies of Nationalisation and Institutionalisation. – In: DUNBAR, G. S. (szerk.): Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey. Kluwer, Dordrecht. pp. 9–44.
- SZABÓ J. 1980: Hunfalvy János. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 196 p.
- WITHERS, C. W. J. 2001: The Formalization and Institutionalization of Geography in Britain since 1887. – In: DUNBAR, G. S. (szerk.): Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey. Kluwer, Dordrecht. pp. 79–119.

## **CZIRBUSZ GÉZA (1853–1920) – Megemlékezés a tudós tanár halálának 100. évfordulójára**

### **Bevezetés – Család, középiskolai és egyetemi évek**

CZIRBUSZ GÉZA 1853. szeptember 17-én született Kassán. Két nap múlva megkeresztelték a Szent Erzsébet Dómban, a keresztségben a „Geyza, Konstantínusz” nevet kapta. Kétnyelvű (magyar, német) családban nőtt fel. A család vallásilag megosztott volt körülötte (sátoraljaiúj helyi önéletrajza szerint lutheránus lelkész, katolikus tanító egyaránt volt a szélesebb rokonágban). Középiskolai tanulmányait az akkori Északkelet-Magyarország egyik elitképzőjében, kassai premontrei főgimnáziumban végezte, általában kiváló eredményekkel. Egyetlen gondját a testnevelés jelentette. Az egész későbbi élete, látásmódja szempontjából fontos, hogy a Fő utca 127-ben született. Ebben az utcában volt a premontrei főgimnázium és templom is. Czirbusz az akkori ország egyik legszebb, leginkább rendezett, legigényesebb városi környezetéből indult.

1873 őszén a Budapesti Tudományegyetemre iratkozott be. Czirbusz a formálódó egyetemi földrajzoktatás első szakképzett geográfusai körébe tartozott, Hunfalvy János tanítványa volt, akit egész életében szeretett és nagyra becsült mesterének tartott. Nem csak az egyetemen

tanult, de a frissen megalakult Magyar Földrajzi Társaság munkájába is bekapcsolódott. Német és francia nyelvtudása lehetővé tette, hogy több irányba, a szakirodalom viszonylag széles körében tájékozódjon. Hunfalvy széles körű földrajzelméleti és földrajztörténeti munkássága inspirálta, hogy a nemzetközi földrajztudományban lejátszódó vitákról, folyamatokról önálló képet alkosson a maga számára.

Elhivatottságból és a létbiztonságra való törekvés miatt még egyetemi hallgatóként, 1874-ben belépett a piarista rendbe. A belépésében szerepet kaphatott az is, hogy egyetemi professzorai között három piarista is volt. A teológiát „esti tagozaton”, magánúton végezte, 1878. július 20.-án szentelték pappá.

### **Czirbusz életének és tudományos munkásságának két szakasza**

*A földrajztudományba teljes egészében befogadott „tudós középiskolai tanár”*

1875-ben kezdte meg középiskolai földrajz-tanári működését a rend kecskeméti gimnáziumában. Tanári vizsgáit csak 1883-ban tette le